

מסחר וכלכלה באספקלריית המשניות בפרק ד במסכת מעשר שני

מאיר ברכפלד

במסכת אבות א, טז מביאה המשנה את מימרתו של ר' גמליאל: "עשה לך רב והסתלק מן הספק ואל תרבה לעשר אומדות". התוכן המרכזי של המאמר הוא ההסתלקות מן הספק בעניין קיים מצוות על-ידי העצה הכללית שהארם יעשה לעצמו רב. לפי הרמב"ם, כוונת עצתו של רבן גמליאל לעשות לעצמו רב אינה כדי ללמוד אצלו תורה, אלא שיורה לו הלכה כיצד לנהוג; ורבן גמליאל נותן דוגמה אחת של הלכה: שלא להפריש מעשר באומד.

דיוק זה בהפרשת מעשרות נידון בכמה מקומות בתלמודים, וכשניים מהם מובא הכלל שהמרה במעשרות מעשרותיו מקולקלין ופירותיו מתוקנין; ואילו הממעט במעשרות, מעשרותיו מתוקנין ופירותיו מקולקלין (תוספתא דמאי ג, לת). כלומר: אם הוא מפריש מעשר יותר מן הדרוש, הרי מעשרותיו מעורבים בטבל; ואם הוא מפריש פחות מדי, החולין שלו מעורבים במעשר. במסכת תרומות (ד, ו) קובעת לנו המשנה שיטה כיצד לדייק - על-ידי השערת תכולתה של הכלכלה [סל של פירות] לפי עונות השנה, והיא מזכירה שלוש דרגות של דיוק, זו למעלה מזו: מגיין, מדידה ומשקל. אין הגמרא ומפרשיה מבחינים בהוראה זו לדייק בין מעשר ראשון למעשר שני, ובכמה מקומות נזכרה בהקשר זה המלה "מעשרות", כלומר: שני המעשרות. אמנם, דיוק זה מיטשטש כשאנו עוברים לעולם שבו הכסף סך את גלגלי המשק.

המשניות שאנו ננתח במאמר זה - משניות א-ד בפרק ד במסכת מעשר שני - עוסקות בעניין שלנו.

המשנה הראשונה דנה בערך ההובלה של דבר מן המקום שבו הוא נמצא למקום שבו הוא נדרש. במשנה הובלה זו אכן מוסיפה ערך שיווקי לדבר, אך ההוצאה הכרוכה בהובלה באה מכספי בעל-הבית; ואילו הרווח הוא למעשר שני, דהיינו: כאשר פורין את המעשר, אין לנכות את הוצאות ההובלה מערך הנפדה. וכן כתוב בירושלמי במסכת דמאי: "אין מביאין תרומה מן הגורן לעיר ולא מן המדבר ליישוב, אלא-אם-כן היתה [סכנה] במקום שהית' [חיה] גררתה, מביאה ונוטל דמים מן

השבת. א"ל, ואינו מצוה להשיב אבידה? א"ר יוסי מצוה הו' להשיב אבידה ברבר מועט". אמנם, אין היבט זה מוסכם בכל הש"ס. במסכת בבא קמא (יא, ע"א) משיב רבא לאכיי: "דבכירא שויא זוזא, ואגודא שויא ארבע. כי טרח, בדנפשיה טרח. א"ל, לא צריכא, דבכירא שויא זוזא ואגודא נמי שויא זוזא. ומי איכא כהאי גוונא? אין, דהא אמרי אינשי, כשורא במתא כוזא, כשורא בדברא בוזא".

מעין זה אנו מוצאים גם בהגדרת ערך "שווה פרוטה" לעניין קידושין: "אמר שמואל: קידשה בתמרה, אפילו עומד כוד תמרים כדינר – מקודשת, חיישין שמא שוה פרוטה כמרי", וברור שבהערכה זו של ערך התמרה לא נלקחו הוצאות ההובלה בחשבון. במסכת בבא מציעא (נא, ע"ב) ישנה הבחנה בין טרחה שטרח אדם בדבר ובין הכסף ששילם לאתר עבור טרחה כלשהי שההוא טרח. על הנושא ונותן באמונה – כלומר: המוכר לפי רוחת מסוים על העלות – והקונה מאמין למוכר, נאמר: "ונותן לו שכר כתף, שכר גמל, שכר פונדק. שכר עצמו אינו נוטל, שכר נתן לו שכרו משלם". במאמרי על הונאה (הגיון [תשנ"ז], עמ' 77) דנתי במשקלה של עלות ההובלה, שכר כתף, בקביעת מחיר של דבר – קביעה הכרוכה בכעיות אחדות שלא כולן נפתרו עד היום. בעל ספר החינוך סיכם במשפט קצר את השקפתו על הרווח שאדם לוקח כדי להביא סחורה ממקום למקום: "התירו זיכרונום לברכה להשתכר לתגר מפני תיקון הישוב שימצאו בני אדם צריכהם מוכנים בכל מקום" (מצווה שלז).

בכמה מקומות קבעו חז"ל הלכות במטרה שלא יצא מעשר שני נפסד, אם כי גם מן הסברא היינו דנים ברוח זו בקשר לדבר שבקדושה. בין הלכות אלה אפשר להזכיר את זו שהבאנו לעיל ממשנה א שבפרקנו. בפרק ב, משנה א שבמסכתנו המשנה מביאה את הכלל: "כל ששבחו נכר, השבת לפי התשבון, וכל שאין שבחו נכר, השבת לשני". משמעות הדברים היא, לפי ר' עובדיה מברטנורה, שאם המעשר שני גדל במידה או במשקל בעקבות השקעה של בעל-הבית, מתחלקת תוספת זו לפי היחס בין הערך המקורי של המעשר שני לערכה של השקעה זו; אבל אם רק שוויו של המעשר עלה, כי אז כל הרווח הוא למעשר שני, כלומר: פודים אותו במלוא ערכו החדש בלי לנכות ממנו את עלות ההשקעה.

בפרק ב, משנה ה מובא: "מעות חולין ומעות מעשר שני שנחפורו, מה שלקט, לקט למעשר שני עד שישלים, והשאר חולין". ומסביר זעירה בירושלמי: "כדי לשכר (לתת שכר) לשני (למעשר השני), שמא יאבדו השאר".

במשנה ו שם שנו: "סלע של מעשר שני ושל חולין שנחערכו... בורר את היפה שבהן ומחלל עליה". והנה, למרות העדיפות הכוללת של מעשר שני ומעותיו, קובעת משנה ב שבפרקנו במפתיע: "פורין מעשר שני בשער הזול". ומסביר ר' ירמיהו בירושלמי: "כמה בר נש בעי בערוכת' בפתי רמשי' מנשייא קלען". ומפרש השנות אליהו, שישנן כאן שתי דוגמאות שבהן המחיר יורד ירידה זמנית בגלל עודף היצע. הדוגמא הראשונה היא, שהנחתומים רוצים למכור משמתרוקן השוק; והשנייה – שהרוכל רוצה למכור בשעה שהנשים כבר קולעות את שערותיהן. ונשאלת השאלה: למה רצו חז"ל שמעשר שני יצא מופסד? נמשיך בהסבר המשנה ונשתדל למצוא בין השאר הסבר גם לתמיהה זו.

המשנה ממשיכה: "כמות שהחנווני לוקח". ישנם מפרשים, שהרישא דנה בשני זמנים שונים ובשערים שונים, הסיפא דנה בזמן אחד, והמחיר יהיה זה שהחנווני משלם לאיכר, ולא זה שהוא מקבל מן הצרכן. ר"ש שיריליו, ואחריו ש' ליברמן, טוענים שאין כאן רישא וסיפא, וכלל לא מדובר בשער הפירות, אלא בשער המטבע. כשהחנווני לוקח מן האיכר, הוא משלם לו במטבע-כסף, בו-בזמן שמחיר הפירות הוא במעות נחושת. החנווני מנצל את הנזילות המצומצמת של האיכר כדי להכריח אותו לחשב שער גבוה בשביל המטבע שלו, שהוא שער זול בשביל המטבע של האיכר (הרבה מטבעות-נחושת שבהם אדם פודה את הפירות, עבור מעט מטבעות-כסף שכנגדם הוא פודה את מטבעותיו כשהוא מעלה אותם לירושלים) – "כמות שהשולחני פורט ולא כמות שהוא מצרף".

בחלק זה של המשנה ודאי מדובר בהחלפת מעות ולא בשער הפירות. פירושים שונים ניתנו למשפט זה בירושלמי ובמפרשים. הירושלמי טוען שהמושגים "פורט" ו"מצרף" מתחלפים. מכל-מקום, כל המפרשים, כל אחד לפי דרכו, הגיעו לידי מסקנה שהכוונה היא שבהחלפה נותנים יחסית הרבה מעות מעשר שני עבור מעט מעות חולין. ושוב נשאלת השאלה: למה? למה יצא מעשר שני מופסד? בירושלמי סנהדרין הגמרא שואלת: מה בין הקדש למעשר שני? שאלה זאת באה עקב הדין שקבע ר' יוחנן: "הקדש שפדייו יותר על דמיו, הרי זה פדוי, ומעשר שני שפדייו יותר על דמיו, הרי זה אינו פדוי". והלוא הדבר תמוה: שכן בהקדש אדם נותן מכספו לרשות גבוה, ואם טעה, הוא מפסיד, ובמעשר שני הוא רק מחליף את פירותיו-שלו בכסף; וכאשר הוא מגיע לירושלים, הוא חוזר ומחליף את הכסף בפירות, וטעותו אינה מביאה לשום הפסד? בכל-זאת ר' יוסי מסביר שכך הוא הדין, מכיוון ש"אדם מצוי להרבות בהקדישו", כלומר: הוא נותן את ההקדש מתוך נדבת-הלב ברגע שזה מתעורר לדבר שבקדושה; ואילו מעשר שני הוא חייב להפריש על 9% מפירותיו, שנה שנה, ואין ברצונו, או אין ביכולתו, להוסיף על המינימום בזמן שהוא נאבק בכבייה של נזילות. מסתבר שהמקרים שהבאנו לעיל, המוכיחים את העדיפות של מעשר שני, הם מקרים מועטים כמו מעות

שנתפזרו או סלעים שנתערבו; אבל בתהליך הקבוע של הפרשת מעשר שני מדי שנה בשנה גברה ההשפעה של חוסר-הנזילות ועל-כן הורו חז"ל שאדם יכול לפדות בשער הזול. אמנם, כדי לשים "רצפה" להזולה זו, פסקו בית הלל שאסור לו לאדם לפרוט את כל הכסף הקטן שלו בכסף גדול כשהוא במדינה ועומד לעלות לירושלים, כדי למנוע ייקור שער הכסף הגדול במדינה; וכשהוא מגיע לירושלים אל-לו להחליפו בבת-אחת לכסף קטן שבו יקנה פירות, כדי שלא לייקר את השער של זה (מעשר שני ב, ח-ט).

בעיות הנזילות אינן מיוחדות למעשר שני. כמה הלכות בגמרא מוסברות על-ידיהן. בכבא בתרא מז, ע"ב מצינו: "אמר ר' הונא, כל דמזבין איניש, אי לאו דאניס, לא הוה מזבין". וכן אומרת הגמרא בכבא מציעא נא, ע"א: "דאמרי איניש... מוכר דאבודי קא מוכיד". גם בימינו אנשים מוכרים מתוך לחץ של כסף, אבל לא יעלה על הדעת לומר שכל מכירה היא תוצאה של לחץ זה. יותר נכון לומר שרובן של המכירות הן מרצון, אלא שהקונה מחשיב יותר את הסחורה, והמוכר - את הכסף שהוא מקבל בעבורה.

הוכחה בולטת לחוסר-נזילות היא הגמרא בכבא קמא ז, ע"ב: "דביומי ניסן יקרא ארעתא וביומי תשרי זל ארעתא, דכולי עלמא נטרי עד ניסן ומזבני, והאי, הואיל ואצטריכא ליה זוזי, זבין כדהשתא, עד פלגא אורחיה למיזל, טפי לאו אורחיה למיזל". כלומר: תשואה של כסף עד 300%, דבר שאינו אפשרי אלא במצב של מחסור גדול בכסף במשק.

כדוגמא אחרונה נביא את ההיתר להלוות לכוהן וללוי על התרומות והמעשרות שהם עתידים לקבל, בלא לחשוש לאיסור ריבית אף-על-פי שהמלווה יכול להרוויח בגלל עלייה אפשרית של מחיר פירותיו. הלוואה זאת היא דרך מתוחכמת להפוך את התבואה שהכוהן והלוי אמורים לקבל בעונת הקציר לכסף נוזיל מיד.

בעיית קביעת מחיר המשיכה להיות בעיה בתהליך פדיון מעשר שני. המשנה ממשיכה:

1 ואין פודין מע"ש אכסרה.

2 את שדמיו ידועים, יפדה על פי [עד] אחד; ואת שאין דמיו ידועים, יפדה על פי שלשה, כגון היין שקרם, ופירות שהרקיבו, ומעות שהחליאו.

3 בעל הבית אומר בסלע ואחר [ואחד] אומר בסלע בעל הבית קודם מפני... (פרק ד, משנה ו).

שלוש גרסאות שונות בקטע זה:

א. לפי גרסה אחת מדובר בשלושה עניינים שונים:

1. האיסור לפדות באומד, כלומר: בלא הקפדנות הראויה, או – לפי פירוש אחר – בהערכת שוויה של כמות משוערת.

2. מצב רגיל שכל-אימת שאדם פודה, הוא פונה ל"עד" שעליו הוא מסתמך להעריך את פירותיו. בשביל הערכת ערכם של פירות שאין דמיהם ידועים צריך שלושה עדים. לפי גרסה זו, פירושו של רש"י על "השלושה" – שלפי הברייתא בסנהדרין (יד, ע"ב) צריכים להיות "סוחרים בקיאים בשומא" – הוא המתאים ביותר. הירושלמי מביא כמה סיפורים שמתוכם אפשר להסיק, כי הערכת מעשר שני לא היתה נטולת-בעיות. מסופר, שר' נחמן בר יעקב "מחוי חותל לנגרא ומפרק על פומיה [מראה סל של תמרים לאומן ופודה על פיו]". ור' ינאי "מחוי רובע [מידה] חיטיא ומחוי לחיטוניא [סוחרי חטים] ומפרק על פומ[והין]". בשני מקרים נוספים המובאים בירושלמי, ואשר פרטיהם אינם ברורים דיים, אמר ר' חלקיהו באירוניה, שאין פודין מעשר שני על-פי השוטיין.

3. מצב מסוים שבו בשעה שבעל-הבית פודה בא אחר ומציע ליתן יותר.

ב. אף-על-פי שלגרסה א יש על מה להסתמך לפי שני התלמודים, קשה להניח שהפודה מעשר שני היה חייב תמיד לחזור אחר "עד". לפי גרסה ב, 2 הוא המשך של 1. ואכן, הרבמ"ץ מכניס במפורש את המלה "אלא" בין שני הקטעים. לפי זה, התהליך המסובך של קביעת מחיר המשנה אינו חל אלא במקרה מסוים – כשאדם אינו יודע את המחיר. לפי זה, המלה "אכסרה" פירושה "אומד" – אחד משני הפירושים שהבאנו לעיל. לפי התוספתא, המקרה עוד יותר ספציפי, כי מדובר באדם הרוצה לפדות פירות שהרקיבו, במעות שהחלידו. כלומר: אם יש לו פירות שדמיהם ידועים, אלא שהוא אינו יודע אותם, הריהו מביא אותם לפני (עד) אחד; ואם מדובר בפירות שכלל אין להם מחיר בשוק, כי אז יביאם לפני שלושה. לפי גרסה זו, אין לנו ודאות אם אמנם חייבים לפרש כמו רש"י שמדובר בשלושה בקיאים, וגורסים "עד" בשניים; או שמא מפרשים כמו יש מפרשים שבתוספות וכמו ר"ת בסנהדרין, שמדובר בשלושה מציעי מחיר, ואז אין גורסים "עד".

ג. לפי גרסה שלישית, אין מוסיפין "עד" לא ב-2 ולא ב-3. הגרסה היא "אחד", אותו "אחר" שהזכרנו ב-2 ולא "אחר". לפי גרסה זו, מתאים רק פירושם של היש מפרשים שכתוספות ושל ר"ת, כי מדובר במקרה שאין הדמים ידועים ועל-כן יש לסמוך רק על הצעות של סוחרים ולא על אינפורמציה של בקיאים.

הארכנו בגרסאות המשנה לא רק בגלל לימוד תורה לשמה והעמדת גרסותיה על תיקונן, אלא גם בגלל החשיבות הרבה של דרך קביעת ערכם של פירות ושל כסף בעיני חז"ל.

כיצד פועלת מכירה "פומבית" זאת שבמשנה ג? כמה כללים לה, ונעסוק בהם.

א. "כופין את הבעלים לפתוח ראשון" (תוספתא). דין זה דומה לדין של "גוד או אגוד", שהרוצה את החלוקה פותח בהצעה.

ב. לבעל, כמו גם ליוזם את החלוקה, אין הזדמנות שנייה. לשני הכללים האלה חשיבות רבה, שכן הם מחייבים את הפותח בהצעה לפתוח במחיר הגבוה ביותר בתוך רצועת המחירים שבהם הוא היה מוכן לקנות או לפדות.

ג. בעל-הבית משלם חומש מלבר כשהוא פודה.

ד. אין בעל-הבית ניזוק מזה שהוא מציע מחיר גבוה, כי בירושלים הוא יאכל את הפירות שהוא קונה במעות הפדייה.

ה. המשנה נותנת לבעל-הבית עצה כיצד להערים על החומש.

הסלע שבמשנה הוא 96 איסרים. אם בעל-הבית נותן סלע – דהיינו: 96 איסרים – הוא צריך להביא לירושלם $96 + 96/4 = 120$ איסרים (התוספת של $24 = 120/5$). כשה"אחר" אינו נותן יותר מסלע, נגמר בכך תהליך הפדייה. אך אם ה"אחר" נותן סלע ואיסר – כלומר: 97 איסרים – בעל-הבית מקבל 97 איסרים, ואותם הוא מביא לירושלים לקנות בהם פירות. והדבר תמוה: הלוא אילו נתן סלע, היה מביא 120 איסרים לירושלים? אמנם, המפרשים תמהים ומנסים להסביר שזה מפני שהוא יכול להערים, והם מעמידים את המשנה במקרה שבעל-הבית רק הודיע כי הפירות שווים בעיניו סלע, אבל עדיין לא הציע, ואת ההצעה עצמה הוא יציע על-ידי הערמה, לפי דיני המשנה הבאה. אבל הדברים נשארים תמוהים, שכן נראה כאילו המשנה "מייצעת" לו להערים: "מערימין על מעשר שני, כיצד". ולמה? נניח שהפירות שווים 96 איסרים. ה"אחר" יתן אותם, שכך הם שווים לו. אבל אם בעל-הבית יתן את הסלע, הוא יצטרך להביא לירושלים 120 איסרים. אמנם, הוא לא ניזוק אם

הוא יציע את הסלע המלא; ודווקא כשהוא יציע פחות, וה"אחר" יקנה את הפירות בעילוי של איסר – הוא יצא מופסד. אבל לבעל-הבית יש חשבון אחר: הנזילות המצומצמת המביאה לידי כך שהוא ינסה להציע מחיר, שעם התוספת שהוא צריך לשלם, יגיע למחיר השווי. במקרה שלנו הוא לא יציע יותר מ-77, אשר בתוספת החומש יגיע ל-120, ואז ה"אחר" יוכל לקנות במחיר לא גבוה מ-78. לכן מייעצת לו המשנה להערים כדי שה"אחר" לא יוכל לקנות כל-כך בזול. ואולי יותר נכון לפרש שכוונת המשנה היא, כי מאחר שבעלי-הבתים יודעים את עצת ההערמה לא יציעו אלא בדרך זו ואין צורך לחלק את דברי בעל-הבית לשני שלבים – אחת של הודעה ואחת של הצעה.